

ВІД ВОЖДІЗМУ ДО ЛІДЕРСТВА: МИСТЕЦТВО УПРАВЛІННЯ МАСАМИ

Дослідження в галузі політичного лідерства велись, починаючи з античності і практично до сьогодення. Мислителі різних історичних епох пропонували різні теоретичні схеми, типології та класифікації лідерів, еліти, лідерства. Це робить актуальним пошук психологічних чинників, що зумовлюють взаємовідносини керівника і підлеглого, лідера і групи, вождя і натовпу та особливості їх взаємовпливу.

Головне завдання лідерства полягає в тому, щоб об'єднати маси для досягнення певної ідеї. Тобто певний індивід, особистість, захоплена відповідною ідеєю, намагається підкорити собі інших індивідів, для досягнення поставленої мети. І чим швидше окремі індивіди об'єднуються в єдину соціальну спільноту, тим швидше бажана мета може бути досягнута.

Дослідники, аналізуючи різноманітні об'єднання індивідів, що рухаються по шляху досягнення певної мети, найчастіше оперують поняттями “маса”, “натовп”, “спільнота”, “група”. Спробуємо визначити, яке з цих понять найбільш доречно для дослідження лідерства в цілому та духовного лідерства, зокрема.

При характеристиці поняття “маса” в соціальному контексті дослідники зазначають, що це “група людей, всередині якої індивіди певною мірою втрачають свою індивідуальність і завдяки взаємному впливу набувають спільних почуттів, інстинктів, прагнень, вольових рухів” [10, 258]. В соціально-психологічному плані близьким до маси є поняття “натовп”. Піонером в дослідженні даної проблеми вважається французький соціолог Г.Лебон, чий твори тривалий час не визнавались в наукових колах.

Цікавим є той факт, що у Г.Лебона поняття “маса” і “натовп” є ідентичними, хоча в філософській літературі (особливо радянського періоду) поняття “маси” – “народні маси”, “революційні маси” – стає загальноживаним, а в понятті “натовп” підкреслюється його деструктивний, антисоціальний елемент. “Під словом “натовп” мається на увазі в звичайному значенні зібрання індивідів, якою б не була їх національність, професія або стать і якими б не були випадковості, що викликали означене зібрання” [5].

Г.Тард, дає дещо інші характеристики натовпу: “дивне явище становить натовп, – це зібрання різнорідних, незнайомих один одному елементів, хоча зрозуміло, що необхідно, щоб всі ці люди були схожими один на одного, щоб їх об'єднувала національність, релігія чи суспільне становище” [9, 165].

Згідно з усталеними уявленнями, натовпи є скупченнями людей, які об'єднуються на тимчасових підставах, вони є результатом тимчасового або безперервного розкладання груп або класів. В побутовому значенні “натовпом” називають велику кількість людей, що одночасно перебуває в одному місці. Їх становлять індивіди, що не належать до певних суспільних груп, та існують за межами соціальної структури, без певних занять і мети. Їх основною рисою є відсутність усталених поглядів і переконань, піддатливість і мінливість. В цілому, при аналізі натовпу можна виділити такі його основні риси:

1. Натовп у психологічному значенні є людською сукупністю, яка становить певну психічну спільність.

2. Індивід діє, як і маса, але перший – свідомо, а друга неусвідомлено, тому що свідомість є індивідуальною, а несвідоме – колективним.

3. Натовпи консервативні, незважаючи на їх революційний спосіб дій. Вони завжди закінчують відновленням того, що руйнували, оскільки для них, як і для всіх, хто перебуває в стані гіпнозу, минуле – набагато значуще, ніж теперішній час.

4. Маса, які б не були їх культура, доктрина або соціальний стан, потребують підтримки вождя. Він не переконує їх за допомогою розуму, не добивається підкорення силою. Він полонить їх як гіпнотизер своїм авторитетом.

5. Пропаганда (або комунікація) має ірраціональну основу, колективні переконання і інструмент – навіювання на невеликій відстані або на віддаленні. Значна частина наших дій є наслідком переконань. Критичний розум, відсутність переконаності і пристрасті є двома перешкодами до дії. Навіювання може їх подолати, саме тому пропаганда, адресована масам, повинна використовувати мову алегорій – енергійну і образну, з простими і наказовими формулюваннями.

6. Для керування натовпом необхідна певна ідея, втілена в конкретному колективному образі.

Отже, натовп – “скупчення людей, не об’єднаних спільністю мети і єдиною організаційно-рольовою структурою, але пов’язані між собою спільним центром уваги і емоційним станом” [7, 21].

Спільність емоційного стану – це та складова, що об’єднує натовп. Як зазначає Г.Тард, “достатньо однієї іскри пристрасті, кимось кинutoї для електризування цієї суміші, щоб викликати в ній щось на зразок раптової, мимохіть створеної організації. Незв’язність перетворюється у зв’язок, шум – в голос, і тисячі об’єднаних людей незабаром перетворюються в одну істоту, в безіменного і страшного звіра, який з нездоланною напругою йде до мети. Хоча більшість прийшла лише з цікавості, але лихоманка деяких швидко охопила серця всіх і посилилася до внутрішнього жару” [9, 166].

Для натовпу спільною є та мета, досягнення якої кожним з учасників взаємодії залежить від досягнення її іншими учасниками; наявність такої мети створює передумову для співробітництва. В натовпі цілі завжди однакові, але, як правило, вони не бувають свідомо спільними. При їх пересіканні виникає гостра негативна взаємодія. Наприклад, у панічному натовпі кожен прагне врятуватись за рахунок інших.

Натовп сам по собі посилює потяг до несанкціонованої поведінки, оскільки індивід відчуває себе захищеним анонімністю. В натовпі є тільки масова поведінка, індивідуальні варіанти поведінки не допускаються.

Характеризуючи натовп, Г.Лебон виділяє в ньому не лише негативні риси, а й здатність до благих вчинків, зокрема, до героїзму. “Натовп піде на смерть ради торжества якогонебудь вірування або ідеї; в натовпі можна збудити ентузіазм і примусити його, ради слави і честі, йти без хліба і зброї або ж захищати рідну землю. Цей героїзм – дещо несвідомий, але саме за його допомогою і робиться історія. Якби на рахунок народам ставилися тільки одні великі справи, холоднокровно обдумані, то в світових списках їх значилося б небагато” [5].

Спроби виправдати натовп не набули поширення в соціально-філософській літературі. Наприклад, Г.Тард стверджував, що натовпу більше властиве зло, ніж добро. “Героїзм, доблесть і добро можуть бути якостями лише одного індивіда, але вони ніколи, або майже ніколи, не є відмінними ознаками великого зібрання індивідів. Натовп завжди навіює страх, від нього рідко коли чекають чогось хорошого” [8, 49].

Натовп сам по собі не злочинний і не героїчний, він є таким, яким його зробить та особистість, що асоціюється з героєм, – стверджував М.Михайловський. Він чітко протиставляв героя та натовп, визначаючи героя як особистість, що “захоплює своїм прикладом масу на позитивні чи негативні вчинки, благородні чи найпідліші, розумні чи безглузді справи. Натовп – це маса, яка здатна захоплюватись чужим прикладом, високо благородним чи ницим, чи морально-байдужим” [6, 6]. Але чи може існувати герой автономно, без натовпу, задля якого він і здійснює свої героїчні вчинки? Однозначно – ні. “Великі люди не з неба падають на землю, а із землі ростуть до небес. Їх створює те саме середовище, яке висуває і натовп, тільки концентруючи і втілюючи в них розрізнено вируючі в натовпі почуття, інстинкти, думки, бажання” [6, 7].

Як свідчить історія, поняття “великої людини”, “героя” завжди відносне, адже вимоги, що висуваються до такої людини за різних історичних обставин, можуть бути абсолютно

різними. Великий полководець, яким захоплюються сучасники, в очах нащадків може стати жорстоким людиновбивцею та тираном, а правитель, що спинив кровопролиття і відмовився від чергової війни, – в очах одних постане як боягуз, а для інших стане спасителем нації.

В питаннях релігії визначення “великої людини” стає особливо складним. Адже особистість, яка в очах віруючого була великим подвижником і святим, стає містифікатором та безумним з позиції атеїста. Тому критерієм для оцінки в даному контексті ми оберемо здатність особистості повести за собою інших в певній критичній ситуації для досягнення певної мети.

Хто ж керує (свідомо чи несвідомо) тими людьми, що стали частиною натовпу? Г.Лебон називає такого керівника “вожаком”, Г.Тард – “главою натовпу”, у М.Михайловського та С.Булгакова – це “герой”, а в сучасній науковій думці найчастіше використовуються поняття “вождь” і “лідер”. Безумовно, ці поняття варто розрізняти.

На нашу думку, щодо особистості, яка керує натовпом, не логічно вживати поняття “вожак”, адже в більшості випадків в натовпі відбувається витіснення раціонального емоційним, а не тваринно-інстинктивним, і, напевно, було б недоцільно стверджувати, що будь-який натовп з часом перетвориться на злочинну тваринну зграю. Винятком є ті випадки, коли окремі індивіди прагнуть злитися з натовпом свідомо, через занижену самооцінку та нездоланне бажання належати до людської маси, діючи за принципом – “один я – ніщо, всі ми – сила”. В натовпі виникає циркулярна реакція – “взаємне зараження, тобто передача емоційного стану на психофізіологічному рівні контакту між організмами” [7, 25]. В цій ситуації зникають індивідуальні розбіжності, знижується роль особистісного досвіду та здорового глузду.

Більш близьким для натовпу поняття “героя моменту”, якщо розглядати натовп як явище тимчасове, що виникає як результат певної події. Але герой – це той, хто не стільки володіє натовпом, скільки сам, перебуваючи в полоні емоційного настрою натовпу, його захоплення чи осуду, здійснює певний радикальний вчинок. Героїзм не може бути раціональним, адже в кожній людині, яка не позбавлена здорового глузду, існує інстинкт самозбереження. “Ірраціональне піднесення настрою, екзальтованість, сп’яніння від боротьби, що створює атмосферу певного героїчного авантюризму – все це рідна стихія героїзму” [3, 60].

Іноді натовпом починає керувати людина психічно хвора, в якій через неадекватне сприйняття навколишньої реальності занижене або відсутнє почуття самозбереження. “Подібно до того, як, говорячи про нормальне життя, ми можемо від впливу одного індивіда на іншого, учителя на учня, сильного на слабого, піднятися до впливу однієї особистості на цілий натовп, до впливу генія думки чи почуття на всіх своїх сучасників, глави секти – на її членів, – точно так, аналізуючи хворобливий випадок, можна від впливу одного блаженного на іншого блаженного піднятися до впливу блаженного на всіх, хто його оточує. Останнє служить доведенням того, що вплив – явище універсальне” [8, 40].

Той, хто керує натовпом, має бути досвідченим маніпулятором, знавцем людських душ, адже некерований натовп може знищити і морально і навіть фізично того, хто невміло спробує його підкорити. “Хто хоче владарювати над людьми, примусити їх наслідувати чи підкорятись, той повинен вчиняти так, як діє маніпулятор, що здійснює гіпнотичний сеанс. Він повинен моментально справити настільки сильне враження на людей, щоб воно заволоділо ними повністю і, відповідно, на певний час придушило всі інші відчуття і враження, чим і досягається одностороння концентрація свідомості; або він має поставити цих людей в умови постійних одноманітних вражень. І в тому і в іншому випадку він може робити мало не чудеса, примушуючи танцювати під свою скрипку масу народу і зовсім не застосовуючи грубої сили” [6, 91].

Отже, основною ознакою натовпу є його ірраціоналізм, тимчасовість та схильність до наслідування колективної поведінки його учасниками. Натовп може бути протиставлений групі, адже група – “об’єднання людей, в якому відчуття спільності визначає характер цілого. Ознаками групи є: усвідомлення себе як “нас” (групова свідомість), яка може виступати як...

взаємна готовність членів групи допомогти один одному, а також існування певного життєвого укладу як комплексу певних вимог, які група ставить перед своїми членами” [10, 119].

При характеристиці природи соціальної групи дослідники найчастіше виділяють такі її ознаки:

– наявність у членів групи значущої причини спільного перебування, що відповідає інтересам всіх її учасників і сприяє реалізації потреб кожного;

– включення людської спільноти в таку систему суспільних відносин, що визначає можливість виникнення, смисл та межі існування групи і задає (прямо або опосередковано) моделі, норми або правила колективної поведінки;

– схожість розвитку життєвих ситуацій людей, що становлять ядро групи, і, як наслідок, – спільність вражень і переживань;

– тривалість існування, достатня для виникнення не тільки специфічної мови і каналів внутрішньо групових комунікацій, а й колективних історій (традицій, спогадів, ритуалів) і культури (уявлень, цінностей, символів, пам'ятників), що сприяють процесу уніфікації світосприйняття членів групи;

– поділ і диференціація функціональних ролей (позицій) між членами групи або її підгрупами, зумовлені характером загальної мети і завдань, умов і засобів їх реалізації, складом, рівнем кваліфікації, що формує кооперативну взаємозалежність учасників групи [4, 177–178].

В яку б групу не потрапила людина, вона, насамперед, має навчитися внутрішній мові нової групи, адже характерною ознакою кожної групи є загальний лексичний досвід. Причому новачку потрібно засвоїти не тільки прийняті категорії і їх символи, а й невисловлені передумови щодо того, як ці одиниці взаємопов'язані. Навчаючись мислити конвенційними термінами, людина стає учасником символічного оточення даної групи. Вона орієнтується в часі і просторі за допомогою координат, що використовуються групою; вона думає в тих самих виразах, які використовує в розмові з іншими і які інші використовують в розмові з нею. Це дає можливість порівнювати свій досвід з чужим, уточнювати неадекватні значення та одержувати вказівки щодо подальшої діяльності.

Порівнюючи психологічний стан особистості в натовпі і в групі, зазначимо, що основна різниця між поведінкою в натовпі і в групі полягає в тому, що натовп недовговічний і індивіди, що становлять його, невідомі один одному, точніше сказати, вони не взаємодіють між собою як особистості. Натовп не організований і, крім двох основних складових – “того, хто веде”, і “тих, кого ведуть”, не має структури. Його ефект на індивідуального члена є тимчасовим і діє завжди у напрямі примітивної і часто деструктивної поведінки. Група, як соціальна структура, за своїми характеристиками практично протилежна: її вплив на індивіда тривалий і часто постійний, вона має чітку структуру, її члени зазвичай відомі один одному, і тому їх швидше можна вести у напрямі творчих і раціональних дій. Отже, натовп викликає примітивні нахили і його прагнення є тимчасовими, а група створює нові і, звичайно, більш стійкі відносини та цілеспрямоване прагнення рухатись для досягнення поставленої мети.

При аналізі процесу управління групою як соціальною структурою доцільним, на нашу думку, є використання поняття “лідер”, адже лідер – це особистість, яка, поставивши перед собою мету, знаходить засоби і створює колектив, здатний її досягнути. Він виступає своєрідним стратегом наявних або конструйованих засобів для досягнення певної мети. Для ефективної роботи групі потрібен певний баланс позитивних способів поведінки, пов'язаних як з наданням підтримки, так і з вирішенням завдань, що стоять перед нею. Коли група працює над досягненням мети, кожен учасник групи може взяти на себе функцію надання підтримки, щоб розрядити напруженість. Група, керована лідером, працює як один організм, в якому одні члени беруть на себе виконання тієї або іншої ролі, важливої для вирішення завдань, що стоять перед групою, а інші – беруть на себе відповідальність за підтримку гармонійних взаємовідносин.

Лідерство, як поняття визначається для позначення “суттєвого параметра процесу структуризації соціальної групи чи суспільного класу. В контексті відносин влади під

лідерством розуміється тривале, а не тимчасове здійснення влади, як правило, пов'язане з особистісними характеристиками суб'єкта-лідера" [2, 436].

Порівнюючи вождизм і лідерство, зазначимо, що для вождизму властиве культивування віри в непогрішимість глави клану. Вождь вдається до найдоступніших маніпуляцій суспільною свідомістю, яка сприймає все нове як чуже і вороже. Ірраціональним стає прагнення оточення наділяти вождя незвичайними здібностями, надзвичайною мудрістю і прозорливістю, знанням всього того, що повинні знати його близькі і підлеглі.

Лідерство передбачає більш тісну взаємодію лідера і його послідовників, тобто всі учасники комунікативного процесу мають змогу взаємодіяти.

У вождизмі послідовники віддалені від постаті вождя, тому тісна комунікативна взаємодія між ними практично неможлива. Комунікативний процес між вождем та послідовниками здійснюється опосередковано, тобто створюється такий образ вождя, який найбільш бажаний в даний момент для публіки. Тобто для вождизму важливим є вплив на натовп, на масу, в якій особистість втрачає свою індивідуальність і стає частиною цілого. В натовпі немає окремого "Я", зникає індивідуальна відповідальність. Інтелект швидше є недоліком, ніж перевагою, важливою є сліпа віра в пропоновані істини без їх раціонального осмислення.

Для духовного лідерства важливою є ефективна комунікація, тобто вплив на кожну конкретну особистість, на кожного члена групи, виховання в нього лідерських навичок, вміння взяти відповідальність на себе за результати справи. Лідер не тільки говорить, він також слухає, тобто для нього важливим стає комунікативний зв'язок з аудиторією, наочне підтвердження усвідомлення тих ідей та цінностей, що стали визначальними не тільки для нього, а й для групи в цілому. Справжнього лідера відрізняє неабиякий інтелект та сила волі, які він прагне виховати і у своїх послідовників.

Спільною рисою людських спільнот, що визначають їх прагнення руху до певної мети, є наслідування. "Взаємне наслідування, коли основою його служать схожі переконання і, особливо, подібні психологічні стани, є справжнім зусиллям інтенсивності, властивої цим переконанням і цим станам, у кожного з тих, хто їх переживає одночасно з іншими [9, 167]". Але якщо наслідування в групі є усвідомленим, то в натовпі, який керується емоціями, наслідування є несвідомим, некерованим і тому небезпечним. "Цим пояснюється те, чому так небезпечно довго спілкуватися з особами, в яких зустрічаєш власні думки та почуття; можна незабаром дійти до сектантства, аналогічного зі стадним почуттям [9, 168]".

Влада в групі, як і влада в натовпі, ґрунтується на психологічному впливі однієї особистості на інших. Різницею є лише те, що у групі здійснюється постійний психологічний контроль підлеглими лідера за його діями та вчинками, а в натовпі підкорення є ірраціональним і тому беззастережним: "Свідома особистість зникає, причому відчуття і ідеї всіх окремих одиниць, що створюють ціле, іменоване натовпом, приймають один і той самий напрям. Утворюється колективна душа, що має, звичайно, тимчасовий характер, але і дуже певні риси. Зібрання в таких випадках стає... організованим натовпом або натовпом натхненним, складовою єдиної істоти, що підкоряється закону духовної єдності натовпу" [5].

Працюючи в групі, кожна окрема особистість зберігає свої переконання, які, втім, не суперечать переконанням групи в цілому. Якщо між переконаннями особистими та переконаннями суспільними виникає певний дисонанс, то індивід покидає групу. В натовпі особисті переконання відсутні, людина тимчасово втрачає свою індивідуальність і підкоряється колективному психозу. "Існують такі ідеї і відчуття, які виникають і перетворюються на дії лише у індивідів, що становлять натовп. Натхненний натовп є тимчасовим організмом, що утворився з різнорідних елементів, які на одну мить з'єдналися разом, подібно до того, як з'єднуються клітини, що входять до складу живого тіла і створюють за допомогою цього об'єднання нову істоту, що володіє властивостями, відмінними від тих, якими володіє кожна клітина окремо" [5]. Люди, що володіють достатньо сильною індивідуальністю, щоб опиратися навіюванню, в натовпі дуже нечисленні, і тому не в змозі боротися з загальним настроєм. Тому сильні особистості, здатні

мислити раціонально, ніколи не стануть ядром натовпу, а дистанціюються на його периферію (за винятком тих випадків, коли перебування у натовпі пов'язане з необхідністю маніпулювання ним).

Як зазначалось, кожна особистість в групі зберігає свою індивідуальність. Перебуваючи в натовпі, індивід набуває, завдяки тільки чисельності, усвідомлення непереборної сили, і це дає можливість йому піддаватися таким інстинктам, яким би він ніколи не дав волю наодинці. В натовпі ж він менш схильний приборкувати ці інстинкти, тому що натовп анонімний і не несе відповідальності. Відчуття відповідальності, що стримує окремих індивідів, абсолютно зникає в натовпі.

Кожна група має чітку ієрархію, в ній існують свої правила гри, підпорядкування один одному. Чим більш згуртована група, тим ефективнішою буде її діяльність.

Натовп не відрізняється строгим порядком: “він гамірливий і більшість душевних порухів не випробувана всіма і тому не знаходить відголоску в душі кожного... Будь-який окрик, шум чи дія, не будучи добре вислуханими і поясненими, дадуть більш серйозні наслідки. Будь-який індивід буде володіти збудженою уявою, зробиться більш податливим до навіювання і з дивовижною швидкістю перейде від справ до дії” [8, 61].

І, напевно, найголовніше: в духовному лідерстві основним соціальним елементом є свідомою особистість, сильна духом та сповнена почуття власної гідності і свободи. Адже, як зазначав М.Бердяєв, свобода – “це творча сила, не вибір між добром і злом, а творіння мною добра і зла... Свобода є творчістю, шляхом до розкриття в мені універсуму” [1, 63]. Тільки свідомою особистість, яка реально розуміє майбутні перспективи, окреслені лідером, яка здатна оцінити позитиви успіху і взяти на себе відповідальність в момент кризи, – лише така особистість здатна дійти до поставленої мети.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бердяев Н.* Самопознание (опыт философской автобиографии). – М., 1991.
2. Большой энциклопедический словарь: философия, социология, религия, эзотеризм, политэкономия. – Минск, 2002.
3. *Булгаков С.* Героизм и подвижничество (Из размышлений о религиозной природе русской интеллигенции) // Вехи: Интеллигенция в России: Сб. ст. 1909 – 1910. – М., 1991.
4. *Донцов А.И.* О понятии “группа” в социальной психологии // Социальная психология. – М., 2003.
5. *Лебон Г.* Психология народов и масс // <http://www.vusnet.ru/biblio/archive>
6. *Михайловский Н.К.* Герои и толпа: Избранные труды по социологии: В 2-х тт. – СПб., 1998. – Т. 2.
7. *Назаретян А.Г.* Агрессивная толпа, массовая паника, слухи. Лекции по социальной и политической психологии. – М., 2003.
8. *Сигеле С.* Преступная толпа: опыт коллективной психологии. – М., 1998.
9. *Тард Г.* Преступник и преступление. – М., 1906.
10. *Философский энциклопедический словарь.* – М., 2000.